

УДК 159.9 (082)

Політична психологія

О.М. Скар

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОЇ САМОСВІДОМОСТІ МОЛОДІ ЯК ШЛЯХ ДО НАБУТТЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

Побудовано емпіричну факторну модель громадянської самосвідомості сучасного українського студентства, що послідовно розкривається у шести компонентах. За результатами емпіричного дослідження відтворено зміст і структуру громадянської самосвідомості студентської молоді, а саме: активне громадянство (небайдужість, активність, толерантність до інших, чесність, робить добре свої справи на благо країни, має громадянську позицію та виконує обов'язки громадянина), ознаки національної ідентичності (етнокультурні ознаки, позитивна оцінка своєї належності до національної спільноти, переживання причетності до майбутнього країни, та цінність незалежності держави), політичні цінності (ставлення до цінностей демократичної держави; суперечливість громадянських ціннісних орієнтирів), об'єднавчі чинники українців (етнічність або громадянство; зовнішні чи внутрішні загрози), позитивна оцінка приналежності до політичної нації (відчуття себе частиною народу своєї країни, гордість, пишання, що свідчить про емоційне «приєднання» до групи, значущість членства у ній), громадянська відповідальність (громадянські чесноти, інтерпретація відповідальності і прав громадянина). Визначено емпіричним шляхом конструкти, що розкривають особливості громадянської самосвідомості українського студентства. Ними виявились такі: номінальне (формальне, за фактом народження і проживання) громадянство, етнокультурні ознаки, позитивне емоційне ставлення до членства у громаді й державі, громадянські чесноти та суб'єктність. Молодь, визначаючи себе як громадянина, оперує конструктом обов'язку, який констатується, проте його зміст не конкретизується. Водночас бути громадянином для

студентства означає й проблемне життя та негарзди. Зміст громадянської самосвідомості переважно насичений смислами, пов'язаними із владою, державою, та навантажені негативно зарядженими емоційно-оцінними ставленнями молоді. Водночас практично не актуалізовані смисли, пов'язані із громадою, громадянською спільнотою, взаємодією з іншими громадянами. Виходячи з аналізу отриманих емпіричних даних, було визначено напрями розвитку громадянської самосвідомості студентської молоді України: активізація потенціалу громадянської суб'єктності; актуалізація особистісних смислів громадянської ідентичності та рефлексія сенсів громадянської самореалізації.

Ключові слова: *громадянське самоусвідомлення, громадянське самовизначення, громадянська ідентичність, молодь, емпіричне дослідження.*

Постановка проблеми. Невпинний процес глибинних і стрімких суспільно-політичних трансформацій в Україні актуалізує проблематику громадянської *самосвідомості*, ідентичності та *компетентності* жителів нашої держави. Як слушно зауважує Дж. Равен, «...суспільство змінилося, а значить – і завдання, що постають перед нами, а відтак – і вимоги до компетентності, потрібні для вирішення цих завдань, і ті ролі, які всі ми маємо грати в даному процесі... Розуміння того, як працює *суспільство*, *усвідомлення* нашої *власної ролі та ролі інших* в ньому має вирішальне значення для компетентної поведінки» [1, с.23] (виділено курс. мною – С.О.). Іншими словами, уявлення про себе як громадянина, про свою та інших співгромадян роль у суспільстві, віра у здатність впливати та знання реальних механізмів впливу, переживання причетності до проблем спільнот(и) і т.д., – все це становить зміст громадянської самосвідомості особистості та великою мірою визначає поведінку громадянина. Сьогодні на часі нова концепція ролі громадянина, за якої «гарний» громадянин бере активну участь в житті соціуму (Дж. Равен): «громадянин має перейматися тим, чи враховує він довгострокові соціальні наслідки своїх дій і чи намагається зробити те, що принесе довготривалу користь суспільству? Справа громадянина – вирішувати проблеми, які він

помітив, і втілювати ідеї, які прийшли йому в голову. Справа громадянина – діяти, усвідомлюючи, що ці проблеми та ідеї не ізольовані явища, а симптоми більш широкого соціального процесу, який він має розуміти і на який повинен впливати» [1, с.138]. Розуміння цінності громадянської участі (Що це мені дає? Як покращиться моє життя та громади внаслідок моїх дій? Як я можу вплинути та що можу вдіяти? тощо) сприяє вияву когнітивних, емоційних і вольових навичок для досягнення значущих цілей й мотивує усвідомлено діяти, розвивати компетенції. Водночас останнім часом соціально-психологічні дослідження громадянської самосвідомості молоді України не проводились, хоч актуальність таких досліджень є безсумнівною.

Мета статті – опис та аналіз окремих результатів емпіричного дослідження особливостей громадянської самосвідомості студентства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми, вичерпно висвітлений нами у попередніх публікаціях. Тезово зупинимось на вихідних засадах нашого дослідження. Ми ґрунтуємось на тому, що *центральною елементом самосвідомості особистості є ідентичність*, яка пов’язана з *самопізнанням* (відповіддю на запитання «Хто я?»), а також з *усвідомленням свого місця в системі суспільних стосунків* [2].

Ми виходили з положення про те, що громадянську ідентичність (як соціально-психологічний результат емоційно-когнітивних та ціннісних процесів само-ідентифікації й диференціації) правомірно розглядати як основну характеристику громадянської самосвідомості та її концентровану форму [3].

За визначенням Е. Еріксона, *ідентичність* – «самоототожнення», що має *соціально-культурний ґрунт*. Ідентичність пов’язана з *ідеологією* («систематизованою сукупністю ідей та ідеалів» [3, с. 45]. Г. Теджфел, що розробив теорію *соціальної ідентичності*, визначає її як частину «Я-концепції» індивіда, яка виникає із *усвідомлення свого членства в соціальній групі (або групах) разом з ціннісним та емоційним значенням, що надається цьому членству* [3; 4]. Процес соціальної ідентифікації «супроводжується»

мотивацією позитивної самооцінки членів «своїх» групи [3].

Соціальна ідентичність як ототожнення людиною себе з тією чи іншою соціальною групою (а точніше – групами), – одна з важливих складових «Я-концепції», яка відповідає на запитання про те, *ким є і де є* людина як суб'єкт соціальної взаємодії [2]. Саме ідентифікація в сучасних умовах надлишку «Я-образів», є *ключовим процесом самовизначення особистості*.

Ідентичність, з одного боку, є «інструментом» орієнтації особистості в соціумі, тоді як з іншого – її «результатом» є вибудова особистістю як свого власного образу, так і образу групи (спільноти), до якої вона належить, або, навпаки, не належить [2].

Таким чином, ми спираємось на ідею про те, що соціальна ідентичність загалом та громадянська зокрема, передбачає *самовизначення* себе через членство у тих чи інших соціальних спільнотах (когнітивний аспект) та *самоставлення* (емоційно-ціннісний аспект). Додамо також, що *усталеність ідентичності* та її *позитивність* – центральні моменти для *відчуття групою психологічної безпеки і стабільності* [3].

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз наукової літератури з питань громадянської самосвідомості, громадянства, громадянської участі дозволив нам виокремити змістове наповнення та окреслити структурну модель дослідження особливостей вияву громадянської самосвідомості особистості. Охоплюючи когнітивний, емоційно-ціннісний та поведінковий аспекти, вона утворює структуру, що включає базові складові [5 – 6]:

1) самопізнання (уявлення про себе як громадянина: Хто я?, Який я громадянин?, Яке моє місце в суспільстві / громаді?, способи презентації себе як громадянина; інтерпретація прав, свобод і відповідальності громадянина; очікування щодо держави).

2) самоставлення (як я почуваюся як громадянин, емоційно забарвлене ставлення до членства у спільноті; емоційно-оцінні ставлення до себе як члена громади і держави та свого місця в ній).

3) саморегуляція (інтерпретація цінностей демократичної держави як

основа саморегуляції на рівні самосвідомості).

Ми також розробили модель емпіричного дослідження та створили інструментарій, адекватний меті й завданням нашої роботи (описано у [6]).

На першому етапі емпіричного дослідження особливостей вияву громадянської самосвідомості молоді ми використали методику незавершених речень (авторська модифікація методики, розроблена нами спеціально для цілей дослідження). Дана методика актуалізує як усвідомлені, так і мало усвідомлювані аспекти самосвідомості молоді, що стосуються розуміння та відчуття себе як громадянина, свого місця в громаді та державі, розуміння громадянських прав, зобов'язань і громадянської відповідальності, ставлення до членства у спільноті та переживання приналежності до держави. Завданнями даного етапу емпіричного дослідження були: 1) виокремити спектр конструктів, представлених у самосвідомості молоді, що описують досліджувану тему; 2) визначити особистісні смисли і проаналізувати конструкти самосвідомості студентства, що описують молодіжний дискурс громадянської ідентичності.

На даному етапі емпіричного дослідження взяли участь 128 респондентів – студенти двох київських вишів (вік 17–22 р., гуманітарні спеціальності). Для обробки первинних емпіричних даних застосовувався кількісно-якісний контент-аналіз відповідей респондентів.

Аналіз та систематизація відповідей респондентів дав змогу виявити конструкти та особистісні смисли самосвідомості молоді, що вичерпно репрезентують молодіжний дискурс громадянської ідентичності студентства.

Ми виявили, що зміст *громадянської самосвідомості* студентства презентується через конструкти номінального громадянства (за фактом народження і проживання), етнокультурних ознак, позитивного емоційного ставлення до членства в громаді й державі, громадянських чеснот та суб'єктності. Молодь, визначаючи себе як громадянина, оперує конструктами *функцій* та *«обов'язку»*, зміст якого не конкретизується. Водночас бути громадянином для студентів означає й *«проблемне» життя та негаразди* [7].

З'ясовано, що зміст громадянської самосвідомості переважно насичений

смыслами, пов'язаними із владою, державою, та навантажені негативно зарядженими емоційно-оцінними ставленнями молоді. Водночас практично не актуалізовані смисли, пов'язані із громадою, громадянською спільнотою, взаємодією з іншими громадянами тощо [7].

На другому етапі визначені нами емпіричним шляхом конструкти були покладені в основу створення психосемантичного опитувальника. Мета – з'ясувати зміст і структуру громадянської самосвідомості молоді; визначити її «проблемні» зони та окреслити можливі напрями їх трансформування.

На цьому етапі дослідження взяли участь 151 респондент – студенти 4-х київських вишів (вік 17–23 р., гуманітарії). Для обробки емпіричних даних застосовувались методи математичної статистики (факторний аналіз).

За результатами факторного аналізу, який дозволив провести більш глибокий аналіз отриманих емпіричних даних, було виявлено зміст і структуру громадянської самосвідомості сучасної студентської молоді. В результаті факторного аналізу виділено 6 значущих факторів, які пояснюють 50,6 % внеску в загальну дисперсію ознак. Факторний аналіз здійснювався методом головних компонент з наступним обертанням факторного простору Varimax.

За змістом шкал, які утворили *перший* фактор (20,1 % сумарної дисперсії), ми інтерпретували його як **активне громадянство**. Він представлений такими судженнями (далі в дужках наведено їхні факторні навантаження): «Для успішного розвитку країни потрібно бути небайдужим і активним» (0.615); «Справжній патріот може не знати мову і не носити вишиванку, але робити добре свою справу на благо країни» (0.593); «Ідеалом українця для мене є чесна (некорумпована) та небайдужа людина» (0.563); «Справжній українець толерантно ставиться до інших етнічних груп» (0.498); «Від активності кожного українця залежить те, чи буде влада дбати про країну» (0.490); «Наші правоохоронні органи не забезпечують правопорядку в тій мірі, щоб почуватися захищеним» (0.420); «Громадяни України, що ухиляються від виконання військового обов'язку, злочинці» (-0.421).

У цьому факторі, на нашу думку, презентується образ справжнього українця(ки). Це людина – небайдужа, активна, толерантна до інших, чесна, робить добре свої справи на благо країни (а не просто демонструє зовнішні атрибути українця), виявляє активну громадянську позицію та виконує обов'язки громадянина. Водночас не відчувається в державі захищеною, у безпеці.

Другий фактор (10,7 % дисперсії) ми проінтерпретували як **ознаки національної ідентичності** (національні ідентити). Він наповнений наступними твердженнями: «Вишиванка і народні пісні – це найкращий спосіб презентувати себе як українця» (0.746), «Для мене бути українцем насамперед означає розмовляти українською мовою» (0.690), «Справжній патріот має носити вишиванку та розмовляти виключно українською мовою» (0.681), «Українське громадянство викликає у мене почуття відповідальності за майбутнє нашої країни» (0.652), «Я вимагаю, щоб мене обслуговували тільки українською мовою» (0.553), «Коли я розповідаю про Україну людям, які нічого про неї не знають, завжди згадую нашу культурну спадщину» (0.506), «Завжди, коли я за кордоном знайомлюся з людьми, акцентую увагу, що я – українець» (0.460), «Я повідомлятиму фіскальні органи про роботодавців, що пропонують неофіційну зарплатню, бо несплата податків – злочин» (0.476), «Я засуджую людей, що шукають свою долю за кордоном» (0.468), «Українці мають гарну освіту» (0.455), «Наше найбільше надбання – це незалежна держава» (0.421).

У цьому факторі описуються ознаки, за якими можна ідентифікувати українця як представника політичної нації. Це, передусім, *етнокультурні ознаки* (національна одежа, мова, традиції, фольклор, культурні надбання); *позитивно забарвлена оцінка своєї належності* до національної спільноти і прагнення підкреслити її особливість; переживання *причетності* до *майбутнього країни*, та *цінність незалежності* (самостійності) *держави*.

Наступний, *третій*, фактор (внесок в сумарну дисперсію – 5,6 %) був названий нами **політичні цінності**. Його презентовано такими висловлюваннями: «Я вважаю, що мир – це головне для держави, навіть якщо існує загроза втрати незалежності» (0.665), «Свобода нічого не варта, якщо не

вистачає на життя» (0.611), «Достаток важливіший за свободу» (0.610), «Українське громадянство викликає у мене почуття неповноцінності» (0.608), «Я розумію / підтримую громадян, що не відкривають двері представникам військкомату» (0.578), «Я соромлюся своєї національної приналежності» (0.449), «У спілкуванні я вкрай рідко згадую про свою національну приналежність» (0.437), «За незалежність країни варто воювати» (-0.440).

У даному факторі представлено, на нашу думку, ставлення молоді до цінностей демократичної держави. Аналіз результатів одномірного розподілення відповідей респондентів дозволив нам унаочнити й уточнити громадянські ціннісні орієнтири молоді. Перше, що привертає увагу, – це наявність *суперечливих* тенденцій. Так, приблизно однакову підтримку отримали судження протилежного змісту: «Мир – це головне для держави, навіть якщо існує загроза втрати незалежності» (52,98% опитаних) та «За незалежність країни варто воювати» (52,32 %), тобто іншими словами воювати за незалежність країни потрібно, водночас мир – важливіший за незалежність. Отже, у альтернативі мир чи незалежність виокремились два вектори ціннісних уявлень сучасної молоді: 1) за мир навіть ціною втрати незалежності; 2) за незалежність навіть ціною війни. Зрозуміло, що затяжні військові дії на Сході країни, особливо актуалізують цінності мирного повсякдення для усіх громадян України, проте готовність принести у жертву незалежність держави свідчить про нестачу стратегічного бачення наслідків цього для країни та її громадян. Сучасна молодь народилась і росла вже у незалежній державі, тоді як війна – це реалії сьогодення, що несе низку загроз, одна з яких – опинитися у вирі військових дій. Зокрема, 39,74% опитаних висловили солідарність із громадянами, що переходять від представників військкомату. Тоді як визнання цінності незалежності держави і готовність її відстоювати є виявом зрілої громадянської позиції.

Ще одна «пара» почасти суперечливих висловлювань, що презентують ціннісні уподобання сучасного студентства: «Свобода нічого не варта, якщо не вистачає на життя» (підтримало близько половини опитаних – 42,39%) на

проти вагу «Достаток важливіший за свободу» (більше половини респондентів не погодились – 54,3%). Тут йдеться, на нашу думку, про співвідношення інструментальних (й зокрема, матеріальних) і термінальних цінностей. Свободу у такому контексті можна розглядати як самоцінність, що є цінною сама по собі, без необхідності її обґрунтування, а лише задля того, щоб почуватися вільним(ою). За словами М. Мамардашвілі, свобода нічого не «виробляє», вона не є засобом для чогось, і її важко визначити як певний предмет. Свобода, як то кажуть, «виробляє» тільки свободу, більшу свободу. А вже потім вона – умова інших речей, які може вдіяти вільна людина (М. Мамардашвілі). Отже, унаочнено дві тенденції: 1) надання переваги цінностям матеріальним; і 2) переважання термінальних цінностей.

Розглядаючи у ціннісному вимірі питання громадянської і національної приналежності, відзначимо, що українське студентство вербалізує у переважній більшості прихильність (або принаймні нейтральність) до неї.

Цінності виступають як основа для громадянської ідентичності.

Наступний, *четвертий* фактор (5,4 % дисперсії) отримав назву ***об'єднавчі чинники українців***. До нього увійшли наступні твердження: «Етнічні українці повинні мати якісь преференції у правах порівняно з громадянами України інших національностей» (0.611), «Зовнішня агресія – найбільший об'єднавчий чинник для українців» (0.530), «Громадяни України мають менші можливості для самореалізації, ніж громадяни Євросоюзу» (0.519), «Я завжди підтримую акції/мітинги, якщо існує загроза обмеженню свободи» (0.461), «Справжній українець толерантно ставиться до інших етнічних груп» (-0.426).

У даному факторі представлено об'єднавчі та диференціюючі ознаки українців. Об'єднує – 1) етнічність або громадянство та 2) загрози (зовнішня агресія або загроза обмеження свободи, тощо). Диференціація ж ґрунтується на порівнянні (українці – інші національності; громадяни України – Євросоюзу), причому українське громадянство, за оцінкою більшості респондентів (64,24%), пов'язується з обмеженнями і меншими можливостями, зокрема у самореалізації в країні.

До *п'ятого* фактора (частка в сумарній дисперсії 4,7 %), інтерпретованого нами як *позитивна оцінка приналежності до політичної нації*, увійшли наступні судження: «Щоб краще представити українців, я намагаюся знайомити іноземців з сучасною українською музикою і літературою» (-0.716), «Я ніколи не дам хабар» (-0.573), «Коли я спілкуюся з ініціативною та талановитою молоддю, то пропоную об'єднувати зусилля для досягнення успіху» (-0.572), «Коли я розказую про Україну, завжди називаю імена відомих в світі українців (наприклад, спортсменів, митців)» (-0.478), «Я висловлюю гордість за те, що в нашій країні так багато патріотів, здатних боротися за незалежність» (-0.428).

Аналіз висловлювань, що утворюють зміст даного фактору, свідчить про переважання позитивної емоційно-ціннісної оцінки належності до української політичної нації, спільноти громадян. Відчуття себе частиною народу своєї країни, гордість, пишання, свідчить про емоційне «приєднання» до групи, значущість членства у ній.

Як слушно відзначає Г.У. Солдатова, ставлення до факту своєї приналежності до групи відображає ціннісний компонент ідентичності. А емоційна значущість групового членства є важливою складовою процесу ідентифікації. Ця оцінка є емоційно забарвленою й може виражатися у формі різноманітних почуттів – від поваги, шани, любові (з одного боку) й аж до злості, сорому, страху (з іншого). Ці почуття є свідченням глибокого емоційного зв'язку зі своєю національною чи громадянською спільнотою [3]. Загалом, переважання позитивних почуттів до своєї країни, держави свідчить про її привабливість, задоволеність від членства в ній, бажання їй приналежати.

У нашому дослідженні виявлено переважання позитивного типу національної ідентичності молоді (переживання гордості за власну політичну націю) над амбівалентною.

Останній, *шостий* фактор (у сумарній дисперсії 4,1 %) ми назвали як *громадянська відповідальність*. До нього увійшли наступні твердження: «Відстоювати свої права і свободи необхідно кожного разу, коли вони порушуються, а не тільки під час революцій або виборів» (0.660), «Кожен

громадянин особисто несе відповідальність за знання своїх прав та свобод» (0.632), «Мені не подобається, коли деякі українці заперечують існування нації, не вивчивши історію» (0.627), «Для мене важливо, щоб іноземці не плутали українців з росіянами» (0.559), «Немає сенсу вивчати (знати) власні права, бо їх дотримання в нашій країні неможливе» (-0.529).

У даному факторі представлено на загал громадянські чесноти, інтерпретація відповідальності і прав громадянина. Окреслено образ «гарного» громадянина, що усвідомлює власну відповідальність за знання, дотримання і відстоювання своїх прав, підкреслюється значущість належності до української політичної нації, окреслюється незгода із запереченням існування нації внаслідок некомпетентності, нестачі знань.

Висновки, отримані з проведеного нами емпіричного дослідження, були використані нами при визначенні ймовірних *напрямів розвитку громадянської самосвідомості* студентської молоді. Ними було визначено:

1) *активізація потенціалу громадянської суб'єктності молоді*, що включає: рефлексія наявних та розвиток громадянських компетенцій молоді; розвиток практик громадянської та особистої відповідальності; рефлексія змісту та усвідомлення міри громадянської відповідальності; усвідомлення наслідків (для себе, інших, суспільства в цілому) патерналістських настанов та очікувань.

2) *актуалізація особистісних смислів громадянської ідентичності*, пов'язаних із громадою, громадянським середовищем, взаємодією з іншими.

3) *рефлексія сенсів громадянської самореалізації* у різних сферах соціальної взаємодії з метою пошуку, усвідомлення та увиразнення смислів ідентифікації.

Висновки. З'ясовано емпіричним шляхом, що зміст і структура громадянської самосвідомості студентської молоді послідовно розгортається через ієрархію наступних компонентів: активне громадянство, ознаки національної ідентичності, політичні цінності, об'єднавчі чинники українців, позитивна оцінка належності до нації, громадянська відповідальність.

Виявлено конструкти, що презентують громадянську самосвідомість

студентства: номінальне (за фактом народження і проживання) громадянство, етнокультурні ознаки, позитивне емоційне ставлення до членства у громаді й державі, громадянські чесноти та суб'єктність. Молодь, визначаючи себе як громадянина, оперує конструктом обов'язку, який констатується, проте його зміст не конкретизується. Водночас бути громадянином для студентства означає й проблемне життя та негаразди.

З'ясовано, що зміст громадянської самосвідомості молоді насичений смислами, пов'язаними із владою, державою, що заряджені негативними емоційно-оцінними ставленнями. Водночас практично не актуалізовані смисли, пов'язані із громадою, спільнотою, взаємодією з іншими громадянами.

Визначено напрями розвитку громадянської самосвідомості молоді: активізація потенціалу громадянської суб'єктності; актуалізація смислів громадянської ідентичності; рефлексія сенсів громадянської самореалізації.

Література:

1. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Джон Равен. – М. : КОГИТО-ЦЕНТР, 2002. – 396 с.
2. Андреева Г.М. Психология социального познания. М. : Аспект Пресс, 2000. С.180-191.
3. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности. М. : Смысл, 1998. 389 с.
4. Tajfel H., & Turner J. C. (). The social identity theory of intergroup behaviour // *Psychology of Intergroup Relations* (2nd ed.). Chicago : Nelson-Hall, 1986. P. 7–24.
5. Скнар О.М. Комунікативні практики розвитку самосвідомості особистості: визначення та підходи до розуміння // *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. К. : Міленіум, 2016. 38 (41). С. 102-112.
6. Скнар О.М. Модель емпіричного дослідження комунікативних практик розвитку самосвідомості як чинника громадянської та національної самоідентифікації молоді // *Проблеми політичної психології*. К. : Міленіум, 2017. 5 (19). С. 179-189.
7. Скнар О.М. Дискурс громадянської та національної ідентичності:

конструкти самосвідомості молоді // Проблеми політичної психології. – К. : Міленіум, 2018. – Вип. 7 (21). – С. 139 – 149.

Sknar O.M. Development of civil awareness of youth as a way to obtain civil competence

An empirical factorial model of the civic consciousness of Ukrainian students has been constructed, which is consistently revealed in six components. According to the empirical research, the content and structure of the civic consciousness of student youth are reproduced, namely: active citizenship (indifference, activity, tolerance towards others, honesty, doing good deeds for the benefit of the country, having a civic position and fulfilling the duties of a citizen), signs of national identity (ethno-cultural signs, positive assessment of one's belonging to the national community, experience of involvement in the future of the country, and value of independence of the state), political values (attitude to the values of a democratic state; contradictions of civic values), unifying factors of Ukrainians (ethnicity or citizenship; external or internal threats), positive assessment of belonging to a political nation (feeling part of the people of their country, pride, evidence of emotional «accession» to the group, the importance of membership in it), civil liability (civil virtues, interpretation of the responsibility and rights of the citizen). The constructs that reveal the peculiarities of the civic consciousness of the Ukrainian students are determined empirically. They are: nominal citizenship (formally linked to the place of birth and residence), ethnocultural attributes, positive emotional attitude to belonging to the community and the state, civic virtues and subjectivity. Youth, defining themselves as a citizen, operate with a construct of a duty that is stated, but its content is not specified. At the same time, being a citizen for the students means both troubled lives and troubles. The content of civic consciousness is mostly mainly encompasses meanings associated with authorities and state, and is imbued with the negatively charged emotionally evaluative attitudes of the youth. At the same time, the meanings connected with local and civic communities as well as interaction with other citizens are hardly actualized. Based on the analysis of the empirical data, the directions of development of the civic consciousness of the students were determined: activation of

the civic subjectivity potential; actualization of individual meanings of civic identity and reflection of meanings of civic self-realization.

Key words: *civil consciousness, civil self-determination, civil identity, youth, empirical research, competencies.*